

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ДРУЖБИ

Марко Вовчок
та П.-Ж. Етцель.

За матеріалами
неопублікованого
листування

1

Весною 1859 року, в розквіті своєї літературної слави, Марко Вовчок виїхала в супроводі І. С. Тургенева з Петербурга до Німеччини, маючи намір пробути за кордоном кілька місяців, щонайбільше — півроку. Та з різних причин перебування за кордоном затяглося майже на вісім років — до початку 1867-го. Письменниця побувала не тільки в Німеччині, а й у Швейцарії, Англії, Бельгії, Італії, Франції. Останні шість років вона жила майже безвиїзно в Парижі.

Живучи за кордоном, Марко Вовчок спілкувалася з видатними діячами російської, польської та чеської революційної еміграції. Особливо великий вплив мав на неї О. І. Герцен. До широкого кола її паризьких знайомих входили й французькі літератори. Найплотворнішим виявилось для неї знайомство, що потім перейшло в багаторічну міцну дружбу, з прогресивним видавцем П'єром-Жюлем Етцелем (1814—1886), автором численних книжок для дітей, підписаних псевдонімом П.-Ж. Сталь.

Що ж зблизило її в Етцелем і зумовило ділове співробітництво, внаслідок якого Марко Вовчок стала також і французькою письменницею та перекладачкою на російську мову багатьох книжок, здебільшого французьких письменників?

Перші роки зарубіжного життя Марія Олександрівна напружено працювала над здійсненням своїх творчих задумів — писала українські й російські твори, зокрема, великий антиклерикальний роман, що згодом став відомий під наз-

вою «Записки причетника», а також оповідання, повісті, казки.

Через кілька років зв'язки Марка Вовчка з російськими видавцями слабшають, її твори вже не так часто з'являються на сторінках періодичних видань чи виходять окремими книжками. Короткочасна поїздка наприкінці 1862 року з Парижа до Петербурга для полегшення літературних справ не дала відчутних наслідків: уже наступного року почалися валуєвські утиски української культури. Журнал «Основа», в якому протягом двох років друкувалися українські оповідання й повісті письменниці, був заборонений. Зазнали утисків і передові російські журнали «Современник» та «Русское слово», що охоче публікували її твори. Позначилася й відірваність від батьківщини: втрачалися животворні зв'язки з українським та російським громадським середовищем.

Письменниця поривалася в Росію, але повернення відкладалося через хворобу її чоловіка А. В. Пассека, що повільно танув від сухот (він помер у вересні 1866 року в Ніцці).

Єдиним джерелом існування для неї були літературні заробітки. А тим часом гонорари з Росії тепер майже зовсім не надходили. Отже, треба було шукати роботи в Парижі.

Письменниця познайомилася з Етцелем, очевидно, навесні 1865 року — через Тургенева, хоч на той час його дружні взаємини з Марією Олександрівною остаточно зійшли нанівець і бачилися вони дуже рідко. (Розрив настав поступово, причиною були ідейні розходження, поглибленню яких сприяли її зустрічі в Неаполі з М. О. Добро-

любовим, виступи в «Современнике» й революційна позиція у польському питанні.)

І. С. Тургенев був для Етцеля посередником у його справах з М. О. Вольфом, власником великої видавничої фірми у Петербурзі. Доручення видавця обтяжували Тургенєва, але їх пов'язувало спільне коло друзів серед французьких письменників, а крім того, Етцель друкував його твори. Знаючи про бажання Марії Олександрівни повернутися на батьківщину, Тургенев хотів перекласти на неї виконання тих послуг, що їх йому доводилося робити паризькому видавцеві, а щоб зацікавити її, порадив Етцелю доручити пані М. О. Маркович (Марку Вовчку) перекладання французьких книжок для фірми Вольфа.

Як би там не було, вона дістала за прошення завітати до видавця на вулицю Жакоб, 18, де зустріли її дуже привітно, і знайомство зав'язалося.

Кілька слів про Етцеля. Свого часу він був дуже помітною постаттю. Вже відомий видавець, він став у революційні роки політичним діячем і посідав відповідальні пости в республіканському уряді. Після державного перевороту 1851 року Етцель дев'ять років перебував у вигнанні, з-за кордону ведучи боротьбу з узурпатором «Наполеоном Малім». Зокрема, саме він видавав і нелегально поширював у Франції збірку політичних віршів Віктора Гюго «Відплата». Після проголошення амністії Етцель повернувся до Франції і відновив видавничу діяльність.

У домі Етцеля збирався цвіт французької літератури. В різні роки видавець підтримував дружні взаємини з Бальзаком, Сент-Бевом, Ламартіном, Жорж Санд, Гюго, Мюссе, Меріме, Додде. Його листування з літераторами, педагогами, художниками, вченими — живий літопис французької культури трохи не за півстоліття.

Коли Марія Олександрівна познайомилася з Етцелем, той видавав уже разом з талановитим педагогом Жаном Масе¹ новий журнал для дітей та юнацтва. Цей «Журнал виховання й розваги» («Magasin d'Education et de Récréation») мав популяризувати серед юних читачів природничо-наукові знання й твори найкращих письменників. Треба відзначити, що журнал блискуче впорався з цим завданням і здобув популярність навіть за межами Франції. Постійними авторами «Журналу вихо-

вання й розваги» були визначні французькі вчені, письменники, художники-ілюстратори, педагоги. Досить сказати, що в різні роки в журналі виступали такі вчені, як Елізе Реклю, Анрі Сент-Клер-Девіль, Каміль Фламмаріон, Віве де Сен-Мартен; такі письменники, як Жюль Верн, Еркман-Шатріан, Гектор Мало, Жюль Сандо, Едуар Лабуле, Андре Лорі, Андре Лео; такі художники, як Гюстав Доре, Леон Бенетт, Альфонс де Невіль, Едуар Ріу, Жорж Ру.

«Журнал виховання й розваги» виходив з 1864 по 1906 рік. Найбільшим своїм успіхом він завдячує Жюлю Верну, що надрукував на його сторінках тридцять п'ять романів з серії «Незвичайні мандрівки».

У цьому журналі мала співробітничати й українська письменниця.

2

Завдяки знайомству з Етцелем Марія Олександрівна ввійшла в нове громадське середовище, прилучилася до літературного життя Франції.

Збереглося близько сотні листів Етцеля до М. О. Маркович, датованих з 1865 по 1885 рік. Ця частина епістолярної спадщини французького видавця зберігається в Інституті російської літератури АН СРСР (Пушкінський дім) в Ленінграді (ф. 9586. LVI, б. 91). Судячи із змісту та зустрічних листів письменниці, колекція дійшла до нас не повністю; хоч загалом дає досить відомостей, щоб відтворити історію ділових і дружніх взаємин обох кореспондентів.

Крім того, там зберігаються ділові папери, адресовані М. О. Маркович службовцями «Книговидавництва Ж. Етцель і К^о», а також договірні документи.

Іншим цінним джерелом для висвітлення цієї теми є книжка А. Пармені та К. Бонье де ла Шапель «Історія видавця та його авторів. П.-Ж. Етцель (Сталь)» — велика збірка документів і листів, що характеризують літературно-видавничу діяльність Етцеля, його взаємини з корифеями французької літератури, а також з Тургенєвим та Марком Вовчком. Тут наведено витяги з трьох листів Марії Олександрівни (з них два включено до 2-ї книги 7-го тома Творів Марка Вовчка — останнього видання її творів). Цікаві також і фрагменти з листування Етцеля з Тургенєвим з приводу повісті Марка Вовчка «Маруся».

Один з авторів згаданої книжки Катрін Бонье де ла Шапель — онука Етцеля; діставши в спадщину величезний архів, вона кілька років тому передала його на зберігання до Національної біб-

¹ Жан Масе був організатором педагогічної ліги, що виступала за загальне навчання, а також з'явився автором науково-популярних книжок для дітей («Історія шматочка хліба», «Служники шлунка» та ін.).

ліотеки Франції. Судячи з кількості листів Етцеля до Марії Олександрівни, можна було припустити, що й вона протягом довгих років спілкування з видавцем надіслала йому не менше сотні листів. Проте на наш запит з Національної бібліотеки надійшла відповідь, що у фонді Етцеля збереглося близько тридцяти листів М. О. Маркович, з якими пощастило ознайомитись з мікрофільму. Фотокопії листів були замовлені на наше прохання відділом рукописів Державної Публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна в обмін на інші документи, що цікавлять Національну бібліотеку.

В ролику виявилось всього двадцять чотири листи Марка Вовчка до Етцеля-старшого, два — до його сина Жюля¹ та кілька документів ділового змісту. З двадцяти шести листів тільки вісімнадцять збереглося повністю, решта — без початку чи кінця, а то й середина послання. За часом написання ці листи охоплюють період з березня-квітня 1867 року по вересень 1883 року.

Обидві епістолярні колекції розширюють наші уявлення про перекладацьку та редакторську діяльність Марка Вовчка, висвітлюють маловідомі сторінки її життя і творчості.

3

В останні роки перебування в Парижі Марко Вовчок жила з родиною (А. В. Пассеком, сином Богданом і матір'ю) в передмісті Нейї, звідки любила ходити пішки до далекого центру. Через двадцять років після першої зустрічі з Етцелем вона згадувала в одному з листів: «Я знову бачу Париж, я знову бачу всі куточки, де прогулювалася й відпочивала, стільки разів вирушаючи з Нейї на вулицю Жакоб... Я знову вдихаю це лісове повітря і знову бачу людей, тих, які ще живуть, і тих, кого вже нема на цьому світі... З того самого дня, як я Вас узнала, я не переставала благословляти випадок, який мене з Вами звів».

Під час першого знайомства Етцель докладно розпитав письменницю про її заняття, життєві умови, вселив надію на постійний заробіток перекладами з французької на російську, говорив про можливість публікації її власних творів у його видавництві. Приваблива трид-

цятірніча жінка з великими сірими очима й викладеними короною золотавими косами, що так невимушено розмовляла з ним по-французьки, безперечно, справила на нього сильне враження. Тим більше, що Етцель уже чув від Тургенева про її талант і славу в українській та російській літературах. Тривала розмова з гостею зміцнила його симпатію до неї; йому імпульсували передові погляди й широкий кругозір письменниці.

Відвідавши Етцеля вдруге через кілька днів, Марко Вовчок залишила йому підготовлений на його прохання список своїх творів для дітей і переклад однієї з казок, можливо, перших розділів «Казки про дев'ятох братів розбійників і про десяту сестрицю Галю».

9 липня 1865 р. Етцель пише їй першого з відомих нам листів:

«Мадам! Я прочитав рукопис, що його Ви мені залишили. Талант автора для мене очевидний, книжка має також пізнавальну цінність, але змальовані в ній звичаї дуже далекі від нашої французької дійсності. А тому, мені здається, починати слід не з цього твору. Треба, щоб Ви знайшли серед своїх творів такий, що був би не настільки далекий нашій публіці.

Вибір цієї першої книжки має дуже велике значення для Вас, для Вашого імені у Франції.

Повідомлення, зроблене Вами про Ваші рукописи, переконало мене, що Ви можете бути у Франції письменником такого ж рангу, до якого ви, безперечно, належите у себе в Росії».

Етцель домовляється з нею про наступну зустріч, щоб пильніше зайнятися її справами.

«1. Мене можуть цікавити з Ваших творів насамперед казки для юнацтва, про які Ви вже говорили.

2. Але, крім того, я спробую пробити Вам шлях у нас. Тому я прошу Вас говорити зі мною з цілковитою довірою про свої плани, задуми і т. д. Я буду у Вашому розпорядженні в четвер, п'ятницю і навіть у суботу. Повідомте, який день Вас найбільше влаштовує. Ваш Ж. Е.»

Не зваживши на зауваження Етцеля, Марко Вовчок перекладає до кінця «Галю», а потім «Невільницю» — казки, видані перед тим у Петербурзі В. Яковлевим. Етцель прочитав рукописи. Йому хотілося згладити їх «бунтарське звучання», неприйнятне не тільки для його дитячого журналу, а й взагалі для французької публіки, яку, на його думку, подібні сюжети можуть тільки відштовхнути. Лист від 28 липня 1865 р. містить детальніший критичний розгляд

¹ Етцель-молодший у листуванні його батька з Марком Вовчком завжди іменується Жюлем, що ввело в оману деяких дослідників, в тому числі й авторів цієї статті, які в окремих випадках вважали, що йдеться про Жюля Верна. Останній фігурує як п. Верн, рідко як Ж. Верн і ніколи як Жюль.

казок Марка Вовчка — під кутом зору рядового французького читача. І все-таки він намагається надрукувати одну з казок, щоправда, не в своєму видавництві.

«Люба мадам! Я прочитав «Галю». Я прочитав «Невільницю». Я вважаю за можливе надрукувати в журналі першу. Я надіслав оповідання до одного з журналів, і ми дістанемо відповідь не пізніше, як через вісім днів. З другою важче. Вона гарна на початку, але не в кінці. Є чудові місця, але для нас надто «чужоземні», трохи дикуваті. Гадаю, що з «Галі», якщо її друкуватимуть у журналі, такі місця можна буде вилучити. Все це в цілому мені здається дуже гарним і цікавим, але така національна своєрідність може піти на шкоду якості твору і зробити його зрозумілим тільки невеликій кількості французьких читачів.

Пошукайте серед своїх творів те, що може бути найближчим для наших звичаїв, що буде не таким далеким від французької дійсності.

Мені хотілося б, щоб у «Галі» рішення братів стати розбійниками було зумовлене тілесним покаранням одного з них чи якимсь іншим випробуванням, яке могло б викликати обурення й виправдати найкрутішу акцію з почуття помсти. Якщо цього не буде, Ваші семеро братів¹ перестануть цікавити французів з тієї хвилини, як вони стали розбійниками.

Я маю одну мету — створити для Вас публіку у Франції, шукати її і знайти, а Ви повинні дати мені все, що у Вас перекладено. Я зроблю кращий відбір для нас, аніж Ви самі. Наші герої зовсім не такі, як ті, котрих Ви змальовуєте, і треба повернутися до наших давніх легенд, аби знайти щось подібне. В такому ж вигляді, як тепер, це може зацікавити тільки бібліофілів чи небагатьох допитливих читачів.

В усьому, що я Вам написав, не шукайте нюансів, які можуть Вас розхолодити. Звичайно, я зроблю збірку Ваших творів, але хочу, щоб туди ввійшли і найкращі речі, що не друкувалися у Франції. То знайдіть же серед своїх творів справді найкращі, і такі, що найбільше підійшли б для французьких читачів».

Відомо, що Марко Вовчок ніколи не погоджувалася переробляти свої твори на догоду публіці чи для пом'якшення їх соціального звучання. Ми не знаємо, що відповів Етцелю журнал, куди він надіслав казку про Галю, але фран-

цузькою мовою вона не була надрукована, так само як і «Невільниця».

Щоб знайти для Марка Вовчка перекладацьку роботу, Етцель намагається зв'язати її, за порадою Тургенева, з петербурзьким видавцем М. О. Вольфом:

«Лист п. Вольфу, той, у якому йдеться про переклади, тільки вчора міг надійти до Петербурга, а тому відповіді слід чекати тільки через 8—10 днів.

Я був би дуже щасливий, якби Ви почали працювати над перекладами, які не вимагатимуть від вас великої затрати моральних сил і робитимуться поступово з тим, щоб одного чудового дня Ви змогли б їх використати.

Я хотів би по-справжньому бути для Вас корисним. Починати треба з повного успіху. Половинним успіхом задовольнитися не слід. Ж. Е.» (З листа від 28 липня 1865 р.)

Проте шлях Марка Вовчка у французьку літературу був нелегкий. Попри всю прихильність Етцеля до неї, він не хотів ризикувати. Протягом року, чи й більше, жодне з її оповідань не з'явилось на сторінках «Журналу виховання й розваги», незважаючи на те, що, починаючи з вересневого випуску за 1865 рік, ім'я Marco Wovzog друкується на титульному аркуші в списку постійних авторів. І поки журнал виходив, кожні два тижні протягом сорока років він нагадував французьким читачам про існування української письменниці.

Перший її твір (казка «Мелася» — третій французький варіант відомої казки «Ведмідь») з'явився на сторінках «Журналу» в березні 1866 року, друга казка була надрукована через кілька місяців, а всі інші — протягом наступних років, коли письменниця жила в Петербурзі. Але обіцяна Етцелем збірка її найкращих творів у Франції так і не була видана.

Що ж до перекладів з французької на російську, то робота над ними почалася саме з того часу. В одному з листів, що припадають на кінець 1865 або початок 1866 р., Етцель просить Марію Олександрівну: «Будь ласка, напишіть листа Вольфу й надішліть його мені до запитання в Страсбург. Напишіть йому, що закінчили «Маленького парижанина»¹, що тепер уже перекладаєте «Капітана Гаттераса» (роман Жюль Верна. — Авт.) і пишете для нього оригінальний твір російською мовою, який

¹ Очевидно, Марко Вовчок замінила кількість братів з дев'яти на сім, бо число сім частіше зустрічається у французькому казковому фольклорі.

¹ Повість Альфреда де Бреа «Пригоди маленького парижанина» вийшла у видавництві Етцеля.

буде готовий за кілька місяців. Я додам до Вашого листа все, що треба, щоб справа дійшла до оплати. Листа Вольфу я відішлю з Німеччини.

Я попередив п. Г[удшара]¹, що він має одержати російський текст «Маленького парижанина» і вручити Вам 900 [франків].

Ви добре б зробили, якби написали коротку передмову, щоб сказати в кількох словах російським читачам, що знайшли у Франції гарну книжку й надаєте їм її переклад і що Ви зараз шукаєте цікаві книжки для дітей...»

Повість А. Бреа «Пригоди маленького парижанина» в перекладі Марка Вовчка незабаром вийшла в світ і потім кілька разів перевидавалася фірмою М. О. Вольфа.

Співробітництво письменниці в «Журналі виховання й розваги» сприяло її особистому знайомству з письменниками, що згуртувалися навколо видавництва Етцеля, і визначило основний напрямок її перекладацької діяльності.

«Як перекладачка Марко Вовчок посідає першокласне місце в російській літературі, — писав її перший біограф Б. А. Маркович. — Завдяки чудовій російській мові вона вміла, вільно відхиляючись від тексту автора, проте не змінюючи його думок чи тону, відтворювати його в російських художніх образах. У цьому плані з нею міг суперничати давно померлий знаменитий перекладач Дікенса й Теккеря — Введенський, і обоє вони, безперечно, найкращі російські перекладачі XIX століття».

У цій характеристиці, хоч яка вона небезстороння, нема великих перебільшень; вільне поводження з текстом властиве навіть найкращим зразкам художнього перекладу 1860—1870 років, а переклади Марка Вовчка, за невеликим винятком, справді належать до найкращих.

Найбільшу популярність як перекладачки принесли їй романи Жюль Верна, який сам заявив видавцеві перед її від'їздом з Парижа, що цілком довіряє «цій розумній, інтелігентній, освіченій жінці, яка тонко відчуває і чудово знає французьку мову»².

З 1867 по 1877 рік вона переклала чотирнадцять романів Жюль Верна, збірку його повістей та оповідань і першу книгу історико-географічної серії «Славнозвісні дослідники та мандрівники» — більшу частину з написаного ним на той час. До 1875 року її переклади видавав книготорговець С. В. Звона-

рьов. Вони приваблювали читачів не тільки новизною, а й чудовими ілюстраціями, а «високу якість перекладів, — писали рецензенти, — гарантує відоме ім'я перекладачки». І справді, в особі Марка Вовчка Жюль Верн знайшов чудового інтерпретатора. Не прагнучи буквальної точності й поступаючись деталями, вона схоплювала дух оригіналу: легкість і жвавість стилю автора, його французький гумор. Переклад, як ми знаємо, подеколи зводився до переказу. Сама вона так пояснювала свій метод: «...з благословення Верна, його видавець Етцель дозволив М. Вовчкові як перекладачки, так і переробки, скорочення і вставки, як[их] у перекладах є чимало».

Перекладами Марка Вовчка було охоплено широке коло письменників. Крім Жюль Верна, в російську літературу з її легкої руки ввійшли Гектор Мало, Еркман-Шатріан, Альфред де Мюссе, Люсьєн Біар, Жан Массе, П.-Ж. Сталь, М. де Шервіль, А. Бреа, Каміль Фламмаріон, Жюль Сандо, Е. Ш. Кандез. Деякі з них назавжди забуті, але свого часу всі вони були популярні. Перекладала вона також з англійської й німецької, а в наступні роки з польської.

Відносини письменниці з фірмою М. О. Вольфа з різних причин не встановилися (одна з них — конкуренція з боку перекладачів, що постійно працювали для цієї фірми). «Пригоди капітана Гаттераса» були видані в Петербурзі видавництвом не Вольфа, а випадкового підприємця І. І. Папіна, колишнього фактора друкарні департаменту уділів. Книжка була видана так неохайно, що викликала обурення Етцеля. 30 травня 1867 року він писав перекладачці з цього приводу:

«Якщо Ваш видавець (Звонарьов, з яким тоді велися переговори. — Авт.) хоче конкурувати з цим жахливим виданням з перекрученнями, допущеними в «Гаттерасі», я йому надішлю кліше (ілюстрацій до роману. — Авт.), і він мені заплатить тільки в тому разі, якщо матиме прибутки. Я з радістю провчу цю людину, що так спотворила «Гаттераса», якого можна було видати значно краще, скориставшись кліше оригіналу. Довідайтеся, через кого зроблені гравюри для «Гаттераса», в Росії чи в Лейпцигу, в Бельгії чи у Франції».

З І. І. Папіним, приятелем Д. С. Каменецького, що виготовляв у друкарні департаменту уділів українські книжки, зокрема 2-й том «Народних оповідань», Марко Вовчок була знайома й раніш. Вона хотіла зробити його постійним видавцем і своїх перекладів, і оригінальних творів. Проте надії на

¹ Службовець фірми Етцеля.

² A. Párménie et Bonniér de la Chapelle. За знач. тв., стор. 573.

І. І. Папіна не виправдались. Він видав у дуже невдалому оформленні тільки згаданий роман Жюль Верна й перший том із задуманого тритомного зібрання творів Марка Вовчка. Пізніше, коли вона знайшла сумлінного видавця в особі С. В. Звонарьова, той видав її переклади в чотирьох томах.

Співробітництво письменниці з Етцелем зміцніло вже в 1865—1866 роках, про що свідчить один з листів А. В. Пасека, надісланий з Парижа до Москви його брату Володимиру (за 26 лютого 1866 р.): «Тут платять справно, але мало, а з Росією справи посуваються поганенько... М[арія] О[лександрівна] чекає грошей з Петербурга від різдва й досі не одержала — доводиться перебіватися французькими роботами».

Та ось настали трагічні дні жовтня 1866 року, коли вона прибула з Ніцци в Париж з тілом померлого Пасека й потім повезла труну до Москви, де небіжчик, згідно з бажанням його матері, був похований на Тихвинському цвинтарі Симонового монастиря. Етцель допоміг їй залагодити формальності, пов'язані з перевезенням останків Пасека в Росію, всіляко намагався підбадьорити її. Тепер, коли відпала головна причина, що змушувала її жити далеко від батьківщини, Етцель певною мірою довів благородство своїх дружніх почуттів.

Наводимо у витягах його лист від 22 жовтня 1866 року, адресований М. О. Маркович у Москву:

«Дорогий друже!.. Дозвольте мені думати тільки про Вас, про Ваші інтереси. Я вважаю сумною ту обставину, що така освічена людина, як Ви, добра й ніжна матір, мала стати віч-на-віч з усіма несподіванками й злигоднями важкого життя для себе й свого сина, тоді як це життя має бути легким і почесним на батьківщині. Я з Вами про це вже розмовляв, розмовляв, як брат — це було моїм обов'язком... Я бачу Вас вже за тисячу лье звідси, в нормальних життєвих умовах і зайняту вихованням сина, я бачу, як зростає Ваша репутація завдяки творам, гідним Вашого таланту.

Якщо Ви зможете влаштуватися в Парижі, то нічого не буде для мене більш радісного. Якщо ж Ви зможете зайняти належне становище в Росії, Ви самі розумієте, як я буду засмучений тим, що Вас немає в Парижі. І все-таки я мушу Вам вказати на Росію і буду без кінця повторювати, що саме туди Вам треба вийти...»

Та не було потреби умовляти письменницю. Всім серцем поривалася вона на батьківщину, і на початку лютого 1867 року остаточно залишила Париж.

Оселившись у Петербурзі, Марко Вовчок з головою поринає в творчу роботу.

У першому з уцілілих листів до Етцеля (написаному десь наприкінці березня — на початку квітня) вона, не вдаючись у деталі, говорить про великі неприємності, що їх вона зазнала в перші місяці перебування в Росії. Разом з тим вона пише своєму паризькому другові про виховання сина, про працю над новим романом (в цей час вона писала «Живу душу»), про підготовку до видання зібрання своїх творів і, звичайно, про переклади з французької (див. «Твори» Марка Вовчка, т. 7, кн. 2, стор. 134 — 136).

Інші її листи до Етцеля за 1867 та 1868 роки нам невідомі, зате відомі понад десять листів видавця. Як видно з наведених нижче уривків, вони присвячені питанням поширення «Журналу виховання й розваги» в Росії, продажу творів французьких письменників, які у нього видавалися, та кліше ілюстрацій до книжок, публікації оповідань Марка Вовчка у Франції. Всі його листи пройняті турботою про її матеріальні інтереси, його тривожить те, що вона так рідко відповідає йому, він підозрює, що вона приховує від нього якісь сумні обставини свого особистого життя. Разом з тим Етцель не забуває й про інтереси своєї фірми.

8 квітня 1867 р.: «...Якщо «Magasin» («Журнал виховання й розваги») можна буде пересилати поштою за невелику плату, то багато які російські родини передплатять його. Ціна передплати для Росії, враховуючи поштові витрати, буде 20 франків. Рік вважатиметься від березня до березня».

30 липня 1867 р.: «Якщо «Грант» («Діти капітана Гранта» Жюль Верна) з малюнками Вам підходить за дві тисячі франків — справу зроблено, але що стосується перекладу, то врахуйте, що цей (твір) на третину довший за «Гаттераса».

21 серпня 1867 р.: «Кліше «Капітана Гранта», як мене повідомили, відіслано вісім днів тому. ...Я мушу подякувати Вам за все, все хороше, що я знайшов у Ваших листах. Я підозрював, що не все у Вас гаразд, а Ви не хочете, щоб я про все знав і допоміг». Він розпитує «любю Марі», які тривоги затьмарюють її життя, просить бути з ним до кінця відвертою й нічого не приховувати.

А в цей час почалося її зближення з Д. І. Писаревим. Його розрив з Благовітовим, видавцем журналу «Дело», й перехід разом з Марком Вовчком в

оновлені «Отечественные записки», очолювані Некрасовим і Салтиковим-Щедріним, викликали озлобленість проти письменниці з боку працівників «Дела», які звинувачували її в тому, що вона буцімто відлучила критика від літературного середовища й після Петропавлівської фортеці, де він пробув понад чотири роки, «ув'язнила» його в «Лопатінській фортеці» (так називав видавець творів Писарева Ф. Ф. Павленков дім Лопатіна на Невському проспекті, де оселилися Писарев і Марко Вовчок). А потім, після трагічної загибелі Писарева на Ризькому узмор'ї, недруги звинуватили Марію Олександрівну в його передчасній смерті...

Звичайно, вона не вважала за потрібне розповідати Етцелю про літературні чвари, мимовільною учасницею і жертвою яких вона стала в Петербурзі, й тим більше — про нову трагедію, пов'язану з Д. І. Писаревим. Вона обмежувалася лише глухими натяками, а про зміст її листів можна судити із схвильованих відповідей Етцеля. Підозрюючи, що «Марі» кимось захоплена, він закінчує вересневого листа такою багатозначною сентенцією:

«Слід тверезо дивитися на речі, бо якщо Ви вважатимете когось досконалістю і одного чудового дня переконаєтеся, що це не так, то вам буде ще важче. Я кажу це, бажаючи добра тому, кого Ви звете Магометом. Любіть його менше, щоб полюбити назавжди».

Очевидно, до Етцеля дійшли чутки про горе, що спіткало Марію Олександрівну. 29 жовтня 1868 р. він наполегливо повторює, що хоче знати «всі подробиці її життя, абсолютно все — і жалі і радощі».

Єдиною втіхою після загибелі близької людини була для неї праця. Вона працює не покладаючи рук, взявши на себе ведення зарубіжного відділу «Отечественных записок». Поряд з працею над романом «Жива душа», Марко Вовчок віддає багато часу перекладанню з трьох мов (французької, англійської, німецької). 1869 року на сторінках «Отечественных записок», а потім окремою книжкою був опублікований в її перекладі соціальний роман Джеймса Грінвуда «Справжня історія маленького обірванця», роман, гідна подиву доля якого в Росії переплітається з її ім'ям¹. В «Отечественных записках» друкуються в перекладі Марка Вовчка: «Дві дочки пана Плісона» Андре Лео (під назвою «Дві жіночі натури»), «Блумберійська красуня» Августа Мег'ю, «Паризькі лис-

ти» французького публіциста Шарля Луї Шассена, серія її невідданих статей «Похмурі картини» — про англійських письменників 60-х років: Грінвуда, Мег'ю і Сала. Окремими книжками виходять нові романи Жюль Верна, повість Гектора Мало «Пригоди Ромена Кальбрі» і т. д.

Цікаво, що майже з усіма письменниками, яких вона перекладала, Марко Вовчок була знайома особисто... Особливо мали їй імпонувати романи учасниці Паризької комуни Андре Лео (справжнє ім'я Леоділь Шансе-Малон), присвячені проблемам жіночої емансипації. Відомо, що Марко Вовчок зацікавила творами цієї письменниці Д. І. Писарева, який написав про її творчість велику статтю — одну з останніх у його житті.

В наступні роки, аж до 1872 р., обсяг перекладацької праці Марка Вовчка непинно зростав і відповідно ще більше зміцнювалися її ділові зв'язки з Етцелем. Водночас вона і далі виступає в його журналі для юнацтва.

6

Ми вже згадували «Меласю», французький варіант казки «Ведмідь», вперше надрукованої по-російському у збірці «Казки Марка Вовчка». Саме ця казка про сміливу дівчинку, що оборонила старшого брата від звіра, який заліз на пасіку, стала хрестоматійною, її і дотепер видають для малюків.

До оригінальних творів, опублікованих тільки французькою мовою, належать побутові оповідання «Мандрівка на крижині» й «Сестричка». У першому оповіданні дія відбувається на Україні. Пригоди двох дітей, хлопчика й дівчинки, що опинилися під час повені посеред річки на підхопленій течією крижині, врятування їх селянами — такий сюжет оповідання. В архіві Марка Вовчка (ІРЛІ) зберігаються вирізані з журналу аркуші з авторською правкою. Судячи з почерку, правка була зроблена в останні роки життя письменниці. Марко Вовчок викреслила з надрукованого тексту деякі розтягнені описи та сентенції, внесені, очевидно, без її згоди.

«Сестричка» певною мірою нагадує за темою казку «Ведмідь»: смілива й рішуча дівчинка йде на самопожертву, щоб врятувати своїх молодших братів від нападу вовків.

Якщо французький варіант «Королівни Я» значно поступається перед російським, включеним до авторської збірки «Казки і бувальщина» (1874), то

¹ Див. статтю Є. Брандіса «Марко Вовчок і Джеймс Грінвуд» («Всесвіт», 1967, № 3).

«Зла Колючка і Добра Троянда» — вільний переказ слов'янської казки про дванадцять місяців, найімовірніше, за збіркою Божени Немцовой, — є цікавою. Літературна обробка цього поширеного казкового сюжету, з яким письменницю познайомив її чеський друг, революційний емігрант Йозеф Вацлав Фріч¹, зроблена з поетичним смаком. «Зла Колючка і Добра Троянда» видана українською мовою в перекладі О. Білявської (К. 1962).

Окремими книжечками, в серії «Альбоми П.-Ж. Сталя», були видані оповідання Марка Вовчка для дітей молодшого віку — «Прудконогий олень» та «Сибірський ведмідь». Обидві книжки під зміненими назвами згодом були перевидані Етцелем в серії «Ілюстрована бібліотека панночки Лілі та її кузена Люсьєна».

У листуванні Марка Вовчка з видавцем згадуються рукописні зшитки з її творами, але неясно, які там були оповідання і чи всі вони опубліковані. З тих, що вийшли в світ, досі, наприклад, не розшукана «Історія Богдана», якою Етцель цікавився в листі від 17 січня 1870 р.: «Чи не надішлете мені «Історію Богдана»? Адже після «Сибірського ведмедя» та «Прудконогого оленя» Ви мені нічого не прислали. Невже мені доведеться затримувати «Історію Богдана»?»

Останнє речення свідчить, що це оповідання (в основу його, можливо, був покладений один із нарисів з циклу «Уривки листів з Парижа», а саме — «Ялинка») мало вийти як черговий випуск «Ілюстрованої бібліотеки панночки Лілі та її кузена Люсьєна». Очевидно, видавець сподівався одержати новий, відредагований автором, варіант.

С. Б. Маркович, онук Марка Вовчка, в листі до М. Д. Лобач-Жученка від 21 січня 1927 року згадує серед матеріалів, що зберігаються у його домашньому архіві, «Історію Богдана»: «І ще французькою мовою — оповідання «Dieudonné» (про батька)»².

1869-й — кульмінаційний рік у взаємовідносинах Марка Вовчка й Етцеля. Вона двічі, в лютому і в серпні-вересні, побувала у Франції. Восени, по дорозі додому, Марія Олександрівна зупинялася в Страсбурзі й Баден-Бадені, де знову зустрічалася з Етцелем. Їхні ділові контакти стають ще інтенсивнішими. Марко Вовчок виступає тепер фактично в ролі представника фірми «Кни-

говидавництво Ж. Етцеля і К^о» в Петербурзі. Вона бере на себе не тільки поширення «Журналу виховання й розваги», а й продаж етцелівських видань для перекладу на російську мову та кліше ілюстрацій до книжок.

Листи, що припадають на період після лютневої зустрічі, свідчать про реалізацію намічених планів і разом з тим про велику дружбу.

У листі від 24 квітня того ж року Етцель повідомляє Марії Олександрівні, що надіслані нею з М. О. Некрасовим папери й подарунки прибули на його паризьку адресу: «Мені принесли квадратний пакунок, потім маленький, листа й записку. Це мені було приставлено від Некрасова. В записці мене просять дати адресу фотографа, який робив Вашу фотокартку. ...Я відкрив усе принесене і був щасливий». І далі в тому ж листі: «Я згадую подорож до Петербурга, бачу перед очима Невський. Я в думці бачу містя, якими ви ходите». Очевидно, Етцель згадує свою поїздку в Петербург ще до знайомства з Марком Вовчком, бо в листуванні нема ніяких згадок про їх зустріч у Росії.

Некрасову він готовий зробити будь-яку послугу: «Людина, яка добра до Вас, стає і моїм другом. Я уважно читаю в газетах усе, що стосується Росії. Країна, в якій живеете Ви, є якоюсь мірою і моєю країною».

Цікавий лист Етцеля від 7 травня 1869 р.: «Дорогий друже! Товариство Етцель і К^о незабаром вважатиме своїм обов'язком увінчати Вас золотою короною. Ви творите для мене чудеса — Ви воскрешаєте людей, яких ми вважали вже вкритими снігом... Якщо я думаю про Ваші інтереси й справи, то й Ви, в свою чергу, думаєте про мої».

Лист Марка Вовчка з Петербурга від 14 травня 1869 р. (один з двох, що збереглися за цей рік) має суто діловий характер:

«Дорогий друже! Ви мене не зрозуміли. Я вам сказала, що п. Протопопов (петербурзький видавець. — Авт.) купує кліше «Юності знаменитих людей»¹ і цікавиться ціною на романи Гюго. А Ви мені надіслали договір на... кліше. Я не відсилаю цього договору. Я подивлюся, що з цього вийде. Ви не прислали мені списку видань і їхньої вартості. Та саме він мені й потрібен. Цього ранку мене знову питали про ціну багатьох книжок. Надішліть, прошу Вас, цей список. І не забудьте повідомити мені ціну «Знедолених», Пан Звонарьов мав зі мною розмову про це. Він дуже задоволений, що

¹ Докладніше про їхні взаємини, а також аналітичний виклад виявлених на той час французьких творів Марка Вовчка див. у книзі: Олекса Засенко, Марко Вовчок. К., 1964.

² Згаданий лист С. Б. Марковича зберігся в сімейному архіві Б. Б. Лобач-Жученко.

¹ «Юність знаменитих людей», твір Е. Мюллера, вийшов у виданні Кучина (Спб., 1870) — переклад з французької з доповненням для російського читача.

купив «Дітей капітана Гранта». Книжка дуже добре продається. Він також питав мене, чи могла б я перекласти казки й народні романи Шатріана¹. Отже, надішліть мені список, я Вас прошу. Я одержала журнал, від п'ятого травня, і дякую Вам за це. Завтра чи післязавтра я побачу п. Протопопова й напишу Вам, що з цього вийде».

Особисті переговори Етцеля й Марка Вовчка восени 1869 р., коли вона знову відвідала Париж, несподівано припинилися через хворобу видавця. Письменниця надіслала йому з готелю записку:

«Я повернулася з книжкового магазину, куди ходила по газети. Я чула від багатьох, що Ви почуваете себе краще. Я так радію з цього, що все бачу в райдужному світлі. До побачення, я сподіваюся Вас завтра побачити здоровим.

Мені дуже прикро думати, що Ви хворі й страждаєте. Я одержала Вашого хорошого, й доброго листа і точно виконаю всі Ваші поради. Я завжди щаслива знати, що Ви такі добрі, такі великодушні, як і того першого дня, коли я Вас побачила. Ви не уявляєте, яка вдячна я Вам за це».

Заслугує на пильну увагу записка Етцеля (без дати), що припадає, найімовірніше, на другу поїздку Марії Олександрівни до Парижа в тому ж таки 1869 році:

«Дорогий друже! Я надсилаю Вам 19 зшитків, написаних Вашою рукою. Це *все, що я маю*. Я Вас тільки прошу розмістити їх по порядку із зазначенням назв великими літерами, а також скласти загальний перелік назв. Ви нічого не забирайте і поверніть мені їх назад. Я поверну, коли щось Вам знадобиться, але неохоче, бо я ще не все прочитав».

Доля цих дев'ятнадцяти французьких зшитків поки що невідома, невідомо також, втрачені вони безповоротно чи зберігаються у фонді Етцеля в Національній бібліотеці Франції.

7

Іноді Марко Вовчок мимоволі ставала співавтором свого паризького друга.

У травні 1869 р. Етцель готував для публікації в «Журналі виховання й розваги» її оповідання «Сон», і при цьому так захопився, що, не обмежив-

шись звичайним редагуванням, багато чого вніс від себе і ще додав наприкінці з півтора десятка сторінок. Оповідання (рукопис якого в первісному вигляді не зберігся) перетворилося в повість під назвою «Слизький шлях».

«Тепер вона ані Ваша, ані моя, — заявив Етцель, — а наша спільна, і я бачу тільки один вихід — підписатися під нею нам обом». І наприкінці радить їй: «Якщо Вам казатимуть, що те чи інше місце ніби й не Вами написано, відповідайте друзям, що це зроблено Вами у Франції, до Вашого повернення в Росію, до Вашого навернення в нову віру, горезвісну нову віру, відому під назвою нігілізм».

Пізніше Етцель запитав її згоди на публікацію «Слизького шляху». Марко Вовчок відповіла (27 травня 1870 р.):

«Дорогий друже! Невже Вам потрібне моє підтвердження, що мені приємно буде бачити наші два прізвища, підписані під одним твором? Невже Ви маєте щодо цього сумніви? Коли вийде «Слизький шлях»? Напишіть і надішліть мені рукопис, як Ви й обіцяли. Як я Вас благословляю, дорогий, дорогий друже! Ви мене надто пестите. Я радості боюся більше, ніж горя. Ваш лист обіцяє мені стільки доброго, що мені навіть страшно. Ви розумієте все — навіть те, що я не наважилася б сказати. У мене на столі стоїть букет квітів. Я надсилаю Вам кілька пелюсток. Ваша віддана М.»

«Слизький шлях», опублікований 1871 року в XIV та XV книжках «Журналу виховання й розваги» витримав у Франції кілька видань і в 1876 році вийшов російською мовою в дуже поганому анонімному перекладі, до якого Марко Вовчок, очевидно, не причетна.

В редакційній примітці до одного з пізніших російських видань (у перекладі М. Перелигіна) сказано, мабуть, із слів письменниці, що «Маркові Вовчку належить лише первісна розповідь, задум повісті; закінчення ж її та багато які «моральні сентенції», в душі вимог звичної французької моралі, додані П.-Ж. Сталем».

...У березні 1870 р. Марія Олександрівна знову була в Парижі. Цього разу вона обговорювала з Етцелем програму задуманого із Звонарьовим ілюстрованого журналу «Переводи лучших иностранных писателей» із спеціальним додатком для дітей. Етцель обіцяв прислати в Петербург коректурні відбитки «Журналу виховання й розваги» і кліше ілюстрацій до відібраних для перекладу творів.

Обговорення питання про періодичне видання за редакцією Марка Вовчка почалося ще раніше, в листуванні. Ет-

¹ Казки Еркмана-Шатріана в перекладі за редакцією Марка Вовчка були видані Звонарьовим у двох томах (Спб., 1872). Він видав також у її перекладі роман Еркмана-Шатріана «Історія французького селянина».

цель гаряче схвалив задум. «Ідея журналу перекладів з ілюстраціями, — писав він 17 січня 1870 р., — безперечно, дуже вдала. Я вважаю, що Ви маєте керувати таким виданням. Що ж до творів французькою мовою та кліше — я всіляко допомагатиму й зроблю все, на що Ви й Звонарьов розраховуєте».

Повернувшись до Петербурга, Марко Вовчок уклала із Звонарьовим угоду і влітку 1870 р. одержала офіційний дозвіл на редагування журналу, видання якого брав на себе Звонарьов.

8

А тим часом почалася франко-пруська війна. Листи Етцеля пройняті республіканським патріотизмом, гордістю за парижан, що не занепали духом у тяжкі дні облоги. Він докладно розповідає про все, що відбувається, висловлює сподівання, що Росія простягне Франції руку допомоги.

2 вересня 1870 року: «У нас в Парижі кілька днів перепочинку. Прусаків зупинила армія Мак-Магона, й вони не зможуть швидко відновити наступ». Через якийсь час він захоплено повідомляє, що скинуто імператора: «Республіка була проголошена мільйоном голосів. Париж захоплював своїм піднесенням, ентузіазмом. Я плакав з радощів... Здавалося, Париж вийшов з могили, де пробув двадцять років». І далі: «Коли б я був трибуном, я сказав би народові, що республіка буде єдиним засобом зцілення від усіх лих... Національна гвардія, і всі, всі — народ, чоловіки, жінки, діти — всі зберуться і зрозуміють, що нема чого чекати від боягузливої імперії і що нічого не залишається, як взяти свою долю у власні руки».

Ситуація у Франції загострюється, листи стають чимдалі тривожніші: «12 вересня 1870 р. Дорогий друже! Пруссаки перебувають за три льє від Парижа, повного хоробрих громадян, готових його оборонити і якщо не перемогти, то загинути». Не знаючи, що його чекає, Етцель прощається з своєю приятелькою, признається, що вона була яким променем у його житті. І тут-таки переходить до прекраснодушної риторики: «Якби Росія схотіла, можна було б зупинити прусаків... Ви красномовні, Ви володієте пером, у Вас талановиті друзі, — нехай вони від імені всього людства запалять громадську думку!» І ще за кілька днів: «Якщо Франція впаде, то поплачте, пожалійте її. Це все через підступну імперію та її уряд».

Останній з цієї серії лист відправлений повітряною кулею: «Дорогий дру-

же! Не хвилюйтеся за мене і за всіх нас. Ми почуваємо себе дуже добре... Дивовижне видовище: обложене місто весело живе під гуркіт гармат. Замість того, щоб іти в ліс, парижани ходять до фортечних стін, замість того, щоб спати в ліжках, сплять на землі і в наметах. І ніхто не скаржиться».

На цьому листування припиняється майже на рік. Важко щось сказати про ставлення Етцеля до подій Паризької комуні. Друкарня не працювала, видавництво зазнавало збитків. Очевидно, він не був на боці комунарів, але й не солідаризувався з кривавим катом Тьером. Пізніше в його видавництві активно співробітничали відомі діячі Комуні Паскаль Груссе та Андре Лео.

На початку жовтня 1871 року Марко Вовчок терміново виїжджає до Парижа — не тільки у видавничих справах, а й для відновлення зв'язку з революційним емігрантом П. Л. Лавровим, постійним кореспондентом «Отечественных записок». Під час свого попереднього приїзду в березні 1870 р. вона, за дорученням журналу, розшукала в Парижі Лаврова, познайомила його з Етцелем, і відтоді адреса видавничої фірми — вулиця Жакоб, 18 — правила для зв'язку редакції з «мадмуазель Клер» (конспіративне ім'я Лаврова). На ім'я мадмуазель Клер надходять з Росії журнали й книжки, пересилаються гонорари за статті, опубліковані під різними псевдонімами в «Отечественных записках», Звичайно, все це робилося з відома Етцеля, який охоче допомагав друзям Марка Вовчка.

На той час уже друкувалися рекламні оголошення про вихід ілюстрованого місячника «Переводи лучших иностранных писателей». Журнал почав регулярно виходити з січня 1871 року й припинив своє існування травневим номером 1872 року. Історія цього журналу — одна із знаменних сторінок літературної діяльності Марка Вовчка — потребує спеціальної розвідки.

Скажемо тільки, що вихід першої книжки збігся за часом з «Височайшим повелінням» від 14 січня 1871 року: «...заборонити приймати жінок, навіть за наймом, на канцелярські та інші посади». Сфера застосування кваліфікованої жіночої праці обмежувалася посадами акушерок, сестер-жалібниць, виховательок у жіночих гімназіях, телеграфісток, рахівників (у жіночих закладах). За цих умов рішення письменниці використовувати в журналі виключно жіночу працю сприймалося як виклик офіційній громадській думці. Переклади робили і жінки з найближчого оточення Марка Вовчка, і передові громадські діячки, зв'язані з жіночим рухом.

В руслу цього руху, проти якого уряд вживав адміністративних заходів, потрапляє і журнал Марка Вовчка. «Переводи лучших иностранных писателей» (особливо розділ «Для дитячого читання») одразу насторожили цензуру, що майже в кожному номері вбачала спроби «прищеплювати дітям ідеї грубого матеріалізму» й готувати «сприятливий ґрунт для засвоєння з часом учення Дарвіна». Журнал із специфічним добором перекладних творів, що додержувався цілком визначеної програми, довго існувати не міг.

Крім французьких письменників, що друкувалися у видавництві Етцеля (Жюль Верн, Люсьєн Біар, Жан Масе, Еркман-Шатріан та ін.), в журналі публікувалися також німецькі та англійські автори. З останніх — улюбленець Марка Вовчка Джеймс Грінвуд з його злободенними публіцистичними нарисами «Сім болячок Лондона» та викривальним романом «Пригоди Робіна Девіджера». Марко Вовчок-редактор виступала також як перекладачка і, крім того, надрукувала в журналі власну повість «Маруся». В журнальній публікації і в окремому виданні, що з'явилося на початку 1872 р. з малюнками Башилова та барона Клодта, зазначено: «переклад з малоросійської».

9

Приїхавши до Парижа в квітні 1873 року, Марко Вовчок показала Етцелю російське видання «Марусі» й розповіла зміст повісті. Етцель зацікавився твором і попросив якнайшвидше перекласти його на французьку мову. В усіх відомих листах Марка Вовчка до видавця, написаних того року, згадується робота над перекладом повісті.

Щойно повернувшись з Парижа, 14 травня, вона повідомляє Етцеля: «Я перекладаю «Марусю». За тиждень вже буде кінець. І «Досконалу курку» також».

Дозволимо собі невеликий відступ.

«Досконала курка» — казкова алегорична повість Марка Вовчка, що вперше вийшла у її збірці «Казки і бувальщина» (Спб., 1874). За художньою манерою ця своєрідна річ, як і опублікована посмертно казка «Заповзятливий джміль», найближче стоїть до французької літературної казки, що переносить критику соціальної ієрархії та суспільних пороків у світ тварин. В образах звірів та птахів угадуються узагальнені портрети людей всіх рангів і всіх станів. Марко Вовчок не тільки була добре обізнана з французькою дитячою літе-

ратурою, а й перекладала подібні твори (казки Масе і Сталья). В сатиричній повісті «Досконала курка» панський дім уподібнюється курникові. І тут і там чиношанування, лизоблюдство, плітки, наклепи. Язиката курочка Дорочка й догідливий пес Фінгал розглядають життя людей зі свого погляду. Оповідь ведеться в двох планах. Паралелі й аналогії посилюють художній ефект.

Про публікацію цієї казки Етцелем нам нічого не відомо. В 1906 році, ще за життя письменниці, «Досконала курка», яку М. Г. Чернишевський вважав значним твором російської літератури і вболівав, що цю річ не зрозуміли¹, була надрукована французькою мовою у видавництві Оллендорфа під заголовком «Фінгал і Курочка».

Та повернімося до «Марусі». В наступному листі, також з Петербурга, Марія Олександрівна повідомляє Етцеля, що хвороба затримала її роботу над перекладом: «Учора я вперше вийшла і все-таки написала Вам двічі й надіслала Вам два пакунки з «Марусею».

Лист від 7 червня 1873 р., відісланий з Митіна, приміського маєтку Львових у Тверській губернії, де гостювала Марко Вовчок, наведемо повністю:

«Дорогий друже! Чи одержали Ви договір і гроші? Напишіть, прошу Вас, я дуже турбуюся. Зараз я живу в селі й писати мені треба так: через С.-Петербург у Торжок. А втім, я гадаю, що це намарне: Ви не зможете написати цієї адреси по-російському, а тут не зрозуміють Вашої французької. Переклад «Марусі» завершено. Вчора відіслала Вам кілька аркушів, а сьогодні надіслала ще. Чи одержали Ви їх? Знайте, що я мала неприємності з поліцією, чекайте і не хвилюйтеся.

Поліція визнала, що була несправедлива і що я невинна, як дитина. І все-таки я боюся, щоб мої листи не загубилися. Ви зробите мені велику послугу, якщо підтвердите одержання цього. Пишу я Вам лиш кілька слів, а коли дістану од Вас відповідь, напишу Вам про цю справу докладно.

До побачення, дорогий друже, відповідайте. Ми Вас обіймаємо, мій хлопчик і я, а також дорогого Жюля (син Етцеля. — Авт.). Справи йдуть добре. Коли ви зможете надіслати кліше «Короля Мормота» і «Полкового собаки»?² Відповідайте, не баріться!

¹ ІРЛІ. Архів А. О. Маркович, 9512. LVI, 6. 35 (лист Б. А. Марковича, надісланий з Астрахані після розмови з М. Г. Чернишевським).

² Мабуть, ідеться про твори французьких авторів, опубліковані в «Журналі виховання й розваги».

«Досконала курка» завершена, «Історія кішки» посувається. Це буде досить довга історія, та Ви зможете її підкоротити, якщо вважатимете за потрібне¹. Ваш друг».

Подорожі Марка Вовчка до Тверської губернії — два літніх сезони 1872 й 1873 рр., проведених нею неподалік від міста Торжка в садибі Митіно, — повернули увагу Тверського жандармського управління. Про це доповів начальникові III відділення полковник Яхонтов (20 серпня 1873 р.): «Іншим місцем зборів цих самих та подібних осіб є приміський маєток Миколи Сергійовича Львова — село Митіно. Там щороку гостює влітку пані Маркович, відома в літературі під псевдонімом Марко Вовчок. Митіно — місце щоденних зборів учителів земської вчительської семінарії...»

Взимку 1873—1874 року в Новоторжському повіті були здійснені численні арешти, чимало відвідувачів садиби Митіно та маєтку Бакуніних Прямукіно, де бувала і Марко Вовчок, опинилося в Петропавлівській фортеці.

...Переклад «Марусі» видався Етцелю недбалим, зробленим нашвидку, «наче перекладав Богдан», а не сама письменниця. Але сюжет так захопив його, що, взявши за основу поліпшений на його наполягання французький текст, він зберіг у своєму вільному переказі «поетичність оригіналу й чуття ансамблю». Етцель лишив сюжетну канву і трохи умовний історичний колорит, значно розширив обсяг повісті, додав кілька нових епізодів, аби читачі відчули, що «маленька українська героїня була для автора французького перекладу (краще сказати — переказу. — Авт.) героїнею Ельзасу, і він показав її саме такою, думаючи про Францію».

За задумом Етцеля, «українська Жанна д'Арк», як називав він в одному з листів Марусю, мала вчити патріотизму його юних співвітчизників, бути запалюючим прикладом для дітей Ельзасу й Лотарінгії, прикордонних провінцій, відірваних німцями після франко-пруської війни. Проте політична тенденційність Етцеля виявилася в такій завульованій формі, що майже не торкнулася початкового авторського задуму.

«Не приховую від Вас, — писав він Маркові Вовчку, — що я цілком задоволений своєю працею. Я віддався їй всім серцем і не думаю, що знищив зроблене Вами. Я гадаю, навпаки, що додав мої якості до Ваших достоїнств, і якщо мені це вдалося, то твір матиме двох авторів».

Марія Олександрівна схвалила пере-

робку, але від офіційного співавторства ухилилася. Повість вийшла як твір П.-Ж. Сталя, написаний «за українською легендою Марка Вовчка». У передмові він віддав їй належне, як фактичному співавтору, якому читачі завдячують головним: створенням героїчного образу Марусі.

Зауважимо тут, що П.-Ж. Сталь, як дитячий письменник, був переважно інтерпретатором. Найбільший успіх принесли йому не оригінальні твори, а перекази й обробки чужоземних книжок. Наприклад, повість американської письменниці Мері Додж «Ханс Брінкер, або Срібні ковзани» (1865) здобула в обробці Сталя таку популярність, що витіснила з книжкового ринку оригінал і, в свою чергу, перекладалася на іноземні мови, в тому числі й на російську, як твір П.-Ж. Сталя.

У згаданій книжці «Історія видавця та його авторів», опубліковано листування Етцеля з Тургенєвим з приводу повісті «Маруся». Переглянувши на прохання видавця французький рукопис (обробку Сталя), І. С. Тургенєв надіслав йому поблажливий відгук, з якого видно, що повісті в оригіналі він не читав, а склав про неї не зовсім об'єктивну думку з французького переказу:

«...Признаюся Вам, що повість пані М(аркович) видалася мені досить слабкою; я особливо здивований тим, що Ви не пройшлися ножицями по деяких банальних описах у першій частині. Незважаючи на це, маленька «Маруся» може сподобатися, особливо як алегорія... Історична примітка вірна, але треба якось пояснити причини, що спонукали пані М(аркович) написати свою повість... Я не знаю, чи зміг би я зробити з «Марусі» шедевр; але знаю, що сюжет для цього годився б. В такому вигляді, як є, вона безперечно сподобається Вашим юним читачам, які все сприймають простодушно і які, звичайно, будуть зворушені самовідданістю чарівної маленької козачки. Взагалі Ви можете бути спокійні: нема нічого неправдоподібного чи фальшивого ні у фактах, ані в тоні того, що написано Вами...»¹

В тому, що повість сподобається юним читачам, Тургенєв не помилився.

Спершу «Маруся» була надрукована французькою мовою в газеті «Le Temps» (грудень 1875 р.), потім у «Журналі виховання й розваги» (1877 р.), де Жюль Верн умістив перед публікацією своє схвальне слово, і через рік — окремою книжкою. Наприкінці 1879 року вийшло

¹ Повість-казка Марка Вовчка «Історія кішки» не збереглася.

¹ І. С. Тургенєв. Повне зібрання творів і листів у 28 томах. Листи, т. XI, М.-Л., 1965, стор. 378.

десяте видання. Французька Академія наук удостоїла «Марусю» Монтіонівської премії, відзначивши виховне значення книжки, гуманні й патріотичні почуття, які вона викликає в читача. За життя Етцеля повість витримала двадцять видань і була перекладена німецькою, італійською та англійською мовами.

«Маруса» вважається у Франції класичним твором дитячої літератури. Про патріотичний подвиг української дівчинки, що пожертувала життям у грізну годину ворожої навали, можна прочитати в будь-якому історичному огляді французької дитячої літератури, де Марко Вовчок згадується поряд з П. -Ж. Сталем у числі найпопулярніших письменників. Її юна героїня не постаріла. 1968 року вийшло друком і було широко розрекламоване соре видання «Марусі».

Іван Франко в одній із своїх статей згадує захоплену передмову до англійського перекладу повісті — як приклад, що свідчить про популярність української письменниці на Заході.

Проте неправильно було б судити про поширення творів Марка Вовчка у Франції тільки з видань Етцеля. Ще в 1870 році в журналі «Сучасний огляд» («Revue contemporaine») було надруковано її оповідання «Лиха людина» під заголовком «Фатальне кохання», з вступною заміткою перекладача Моріса д'Отрива: «Оригінал цієї новели підписаний ім'ям Марко Вовчок. Це ім'я — псевдонім, добре відомий всьому російському суспільству. За тонкістю деталей французький читач цього оповідання зможе виявити жіноче перо і водночас тут не можна не побачити життєвої правди, яка виявляється в зображенні головного героя».

Пізніше, вже після смерті Етцеля, французькі перекладачі не раз звертали до творів Марка Вовчка, зокрема до викривального роману «Записки причетника», який під довільним заголовком «Попа й попаді» був надрукований у газеті «Le Temps» і потім, у 1906 році, вийшов окремою книжкою. І сама вона, як побачимо нижче, і далі надсилала до Франції власні переклади своїх творів.

чок сприяла поширенню в Росії і творів такого популярного романіста, як Майн Рід.

Етцель у ці роки подовгу хворів і писав у Петербург не часто, передоручаючи листування своєму синові Жюлю або службовцям фірми. Але співробітництво було, як і раніше, інтенсивним.

Взимку 1873—1874 року політична обстановка в Росії дуже загострилася, в Петербурзі почалися масові арешти, і Марко Вовчок, побоюючись за долю свого сина, що належав до народницької організації, наприкінці березня виїхала з ним і з своїм майбутнім чоловіком М. Д. Лобачем-Жученком до Парижа, де пробула не менше двох місяців. Безперечно, вона зустрічалася в цей час з Етцелем, але в листах немає будь-яких згадок про зустрічі. Повернувшись до Росії, письменниця оселяється до осені в селі (неподалік від станції Плюсса), бо в Петербурзі й Тверській губернії, де вона звичайно проводила літні місяці, все ще тривали арешти.

Видавець, занепокоєний відсутністю інформації і непорозуміннями у фінансових розрахунках із Звонарьовим, просить Тургенева, який їхав до Росії, поцікавитись його справами. Повернувшись до Франції, Тургенев 8 вересня 1874 року написав із Буживаля Етцелю: «В Росії я не бачив пані Маркович; знаю, що справи у Звонарьова йдуть погано»¹.

І справді, петербурзький видавець незабаром проголосив себе банкрутом і через кілька місяців після того помер.

18 січня 1875 р. Марко Вовчок відповідає на запит Жюля Етцеля-молодшого про розрахунки із збанкрутілим Звонарьовим.

«Дорогий п. Жюль! Я продала «Честера» («Сім'я Честер» — повість-казка П.-Ж. Сталю. — Авт.) тому ж видавцеві, який купив «Таємничий острів», і з цією справою обійшлося без будь-якого клопоту. Один із цих панів видавців у даний момент відсутній, а коли він повернеться, договір буде підписаний. Вони купили б також «Кур'єра царя»², якого мають намір видати книжечками (випусками), як це робиться часом у Парижі. Вони кажуть, що є вже людина, ладна оплатити видання, щоб мож-

У 1873—1878 роках листування Марка Вовчка з фірмою Етцеля має суто діловий характер. Йдеться головним чином про попит на етцелівські видання для перекладу. Частина книжок, насамперед романи Жюля Верна, письменниця перекладала сама. З цих листів ми вперше, наприклад, довідуємося, що Марко Вов-

¹ І. С. Тургенев. Повне зібрання творів і листів у 28 томах. Листи, т. X, М.-Л., 1965, стор. 572.

² «Кур'єр царя» — роман Жюля Верна, над яким він працював у 1873 р., — за порадою Тургенева був перейменований в «Михайла Строгова» і мав у Франції майже сенсаційний успіх. В Росії, як і побоювався Тургенев, роман не був пропущений цензурою і вперше з'явився російською мовою тільки після революції 1905 року. В історії популяризації Жюля Верна в Росії спроби Марка Вовчка видати цей роман — надзвичайно цікавий факт.

на було замовити дєреклад. Але, якщо не вдасться видавати випусками, то видання з'явиться пізніше, ніж у інших, і тоді будуть самі збитки. Надішліть мені текст «Кур'єра царя» поштою, як лист, інакше аркуші будуть затримані цензурою і повернуть їх тільки через два-три місяці, якщо взагалі повернуть. Водночас надішліть кліше і — якнайшвидше — по 10 кіло, якщо зможе-те, — вони будуть оплачені.

Від Звонарьова ви одержите 852 крб. Все-таки це вже дещо, приблизно 3000 франків. Кредитори ж одержать не карбованці, а копійки. Адвокат, який надішле Вам папери, одержує за свої послуги 10 процентів. І все ж Вам залишається 852 крб. Я пишу Вашому батькові в Монако. Не забудьте надіслати текст «Досконалої курки»¹ й переслати на моє ім'я усі кліше, що стосуються цієї речі. Тисну Вашу руку, дорогий п. Жюль, і прощаюся з Вами.

Марія Маркович.

P. S. Я не одержала Вашого «Magasin». Черкніть мені кілька слів відносно Мельє».

Після розорення й смерті Звонарьова письменниця змушена була вдаватися до послуг випадкових видавців-комерсантів. Її переклади потрапляють до рук підприємців, які самі ледве зводять кінці з кінцями, затримують незначні гонорари й часто взагалі розраховуються книжками з тим, щоб вона сама віддавала їх на комісію книгопродавцям. Кількість перекладів, підписаних ім'ям Марка Вовчка, з середини 70-х років різко знижується. В 1877 році вона вперше відмовляється за браком надійного видавця від перекладу нового роману Жюля Верна й віддає «Гектора Сервадака» недосвідченому перекладачеві, чиновникові міністерства закордонних справ Василеві Пассеку. Спроби співробітничати з видавцем М. П. Смирновим, що розпочав за її допомогою випуск дитячого журналу «Волшебный фонарь», теж закінчуються невдачею. В дім письменниці знову приходять нестатки.

Один з останніх її петербурзьких листів до Етцеля датований 7 березня 1878 р. Етцель нездужає. Прочитавши лист, він робить на ньому позначку для сина: «Дай відповідь пані Маркович на все, що стосується справ. Я не можу цього зробити сам».

«Дорогий друже,— пише Марія Олександрівна в Париж,— надішліть якнайшвидше кліше «Сервадака». П-н Ва-

силь Пассек сказав мені, що волів би заплатити, коли одержить кліше. Цей молодий чоловік дуже збентежений і не певен, чи повернемо ми йому гроші і чи не втечемо з ними до Америки. Я сказала йому, що він може укласти договір від імені п. Етцеля, який оплатить його в Парижі. Що ж до п. Смирнова, то я його ще не бачила — він повернеться з Москви тільки через тиждень. Мабуть, журнал вийде не раніше 20 березня — 1 квітня¹. Після того, як я з ним побачуся, повідомлю Вам його адресу. Ви повинні надіслати йому договори, щоб він підписав. Ці договори мають бути дубльовані російською і французькою мовами. Я знаю, що він мешкає на Невському, поряд з Владимирською вул., але не пам'ятаю ані № будинку, ані № квартири. Чи писали Ви Мельє щоб він мені прислав «Magasin»? Будь ласка, не забудьте про це. Чи одержали Ви обидва портрети Бориса?² Ви зробилися німим, це точно, і я не знаю, чому я й далі базікаю з Вами.

Ваш нехтуваний Вами друг М.»

11

На той час Марко Вовчок уже твердо вирішила назавжди порвати з літературою й виїхати на Північний Кавказ — у Ставрополь, де її другий чоловік Михайло Дем'янович Лобач-Жученко став на службу до окружної контори Удільного відомства. Але в листах до Етцеля вона не згадує й словом про поворотні події в своєму житті.

Що ж змусило її до цього?

В останні петербурзькі роки в листах Марії Олександрівни до Етцеля прориваються нотки хворобливого роздратування, невдоволення життям у столиці. В цитованому листі до Етцеля-сина вона обурюється гендлярськими звичаями петербурзьких видавців, що наймають літератора як двірника чи служницю. В іншому листі, до Етцеля-старшого (початок не зберігся; датується 1875—1876 р.— Авт.), вона нарікає на свої лиха: «Тепер я всього боюся. Страшна моя доля: то мене звинувачують у тому, що я украли переклад, зроблений іншими, то мені закидають, що я вбила Звонарьова. І ось, нарешті, мадам Якобі³ натякає мені, що я зловживаю її довірою. Та чує моє серце — це ще не все, ще будуть сюрпризи. Я Вас прошу,

¹ Перший номер «Волшебного фонаря» вийшов 1 липня 1878 року.

² Лобач-Жученко, Борис Михайлович (1875—1938) — молодший син письменниці.

³ А. Н. Якобі — паризька приятелька Марка Вовчка, відома в літературі як Пешкова-Толіверова.

¹ З цих слів видно, що повість Марка Вовчка готувалася до видання Етцелем, та чи вийшла вона в ті роки — не встановлено. Вище згадувалося французьке видання 1906 р.

відповідайте мені, може, і Ви в чомусь мене звинувачуєте — скажіть це прямо. Справжній друг не міг би зробити інакше, якщо навіть дружба перервана. М. Маркович.

Ці грікі слова, що вирвалися з глибини душі, показують, як боляче її вразила «справа про переклад казок Андерсена», коли Марко Вовчок, передоручивши в 1871 році переклад одній молодій жінці й не перевірявши його, була звинувачена в плагіаті. Про хитромудрі комерційні комбінації видавця-купця Звонарьова вона вже писала Етцелю раніше, розповідаючи, що Звонарьов на весь капітал купив у Петербурзі прибутковий будинок і записав його на ім'я тещі, завдяки чому розбагатів, а не розорився. Та як гріко було їй усвідомлювати, що міський поголос звинувачував її в розоренні Звонарьова й навіть у його смерті! Насправді ж романи Жюль Верна в перекладі Марка Вовчка він випускав повторними виданнями, сплачуючи їй за переклад один раз, і книжки Марка Вовчка в загальному числі його книжкової продукції становили не більше 10—15 процентів, тобто самі по собі ніяк не могли стати причиною краху.

До всіх неприємностей долучилися ще негативні оцінки її нових творів і навіть такого значного роману, як «В глушині», критиками журналу «Дело», що перенесли нападки на Марка Вовчка й на сторінки газет. Заробітку її чоловіка не вистачало навіть на оплату квартири. Доводилося також платити за навчання Богдана в університеті, а потім матеріально підтримувати його в Москві, де він учився у Вищому технічному училищі.

М. Г. Чернишевський, говорячи про тяжкі умови життя письменників-професіоналів, зауважив: «Хто утримує родину літературною працею, мусить... писати з усією швидкістю, з якою здатна рухатися рука по паперу»¹.

Марко Вовчок належала саме до такої категорії літераторів. Після довгорічної напруженої праці з'явилася постійна втома.

З 1875 року виношується план назавжди залишити Петербург, порвати з літературою, із знайомими, оселитися в глухій провінції.

Все це трималося в глибокій таємниці. Вона найбільше боялася, щоб на новому місці, де вона житиме, не довідалися про її минуле, не ототожнили б пані Лобач з «канулою в Лету» Марком Вовчком...

В листі від 15 (27) березня 1878 р. во-

на пише Етцелю: «Я виїжджаю на наступному тижні. Пишіть мені в С.-Петербурзі, ріг вул Італійської і Надеждинської, п. Михайлові Буткевичу, дід Буткевича¹. До конверта з цією адресою кладіть другий конверт для передачі Марії. Листи перешлють мені в село, де я маю намір пробути 2—3 місяці, наїжджаючи в Петербург тільки в своїх справах, і то на короткий час — на 2—3 дні». Тут-таки вона повідомляє видавця, що всі справи щодо одержання й продажу кліше та пересилання платежів за них вона передає М. Н. Буткевичу.

За винятком інформації про передачу незакінчених справ Буткевичу, все інше було далеким від істини.

12

Фірма Етцеля, не знаючи, що Марко Вовчок на початку 1878 року виїхала на Північний Кавказ, і далі надсилає їй у Петербург нові книжки, ящики з кліше й ділові листи, які залишаються без відповіді. Стурбований Етцель пише на вказану нею адресу: «Як Ви можете допустити таке — так довго нічого не повідомляти про себе, не відчувати такої потреби?» (3 листа від 4 жовтня 1878 р.) І незабаром ще раз: «Я не знаю, де Вас знайти, куди Вам писати. Якщо на мій, другий в цьому місяці лист відповіді не буде, я змушений буду припинити листування».

Якийсь час Буткевич виконував доручення Марії Олександрівни. А на початку наступного року припинився поштовий зв'язок і з Буткевичем. На квартирі в нього влаштували обшук, знайшли нелегальну літературу й ув'язнили його в Литовський замок. Під час повторного обшуку, як зазначено в протоколі, на горищі будинку було виявлено вісім ящиків з кліше. М. Буткевич був засланий на три роки під нагляд поліції до Вологодської губернії.

Етцель спробував писати в Москву на адресу Богдана, але листи поверталися назад: Богдан Маркович, заочно засуджений на поселення в Архангельській губернії, переховувався від поліції на півдні Росії.

Можна припустити, що поїздка Етцеля до Петербурга в 1879 році, яка згадується в його листуванні з Тургенєвим, була викликана не тільки потребою встановлення особистих контактів з видавничою фірмою М. В. Вольфа, а й бажанням розшукати Марію Олександрів-

¹ М. Г. Чернишевський. Повне зібрання творів, т. XV, М., 1950, стор. 354.

¹ Буткевич М. Н. — син домовласника, студент Петербурзького університету, учасник революційного руху 1870-х років.

ну. Проте ніхто з тих людей з якими він зустрічався в столиці Росії, не міг повідомити про місцеперебування Марка Вовчка.

Етцель не припиняє пошуків.

У його архіві збереглася відповідь барона Іксуля, петербурзького знайомого, який повідомляє 28 червня 1883 р., що пані Маркович знайти не почастило, але, як з'ясувалося, вона не була замішана в жодній політичній справі.

І все-таки восени 1883 року Етцель якось дізнається про її адресу. Можливо, йому відповів Буткевич, що повернувся із заслання, або ж, на його прохання, в пошуки включився бельгійський консул у Москві. Так чи інакше, колишній товариш по службі М. Д. Лобача-Жученко, через якого підтримувалися зв'язки із зовнішнім світом (В. В. Чмутов), переслав Марії Олександрівні в Ставрополь лист із Парижа.

Вона відповіла, й листування відновилося. Діставши від неї першу звістку, Етцель відповідає 28 вересня 1883 р. великим схвильованим листом:

«Моя бідна дитино! Я тисячу разів припускав найгірше — що Вас уже немає в живих. Інакше я не міг пояснити причин Вашого мовчання, Вашого жакливого мовчання. І все-таки у мене залишалася неясна надія. Коли-небудь я розповім Вам докладно про все, що я робив, навіть ще зовсім недавно, аби хоч щось довідатись про Вас. І ось, нарешті, Ви знайшлися. Ваш лист приніс мені найбільшу радість, яку я ще здатний відчувати в цьому світі.

Я здогадуюся, скільки лиха випало на Вашу долю за ці п'ять років. Я щасливий переконатися, що Ви його перебороти й протистояли йому.

Ви бачите, що я не можу писати Вам сам: ось уже три роки як права рука зовсім не хоче коритися мені. Про це я розповім Вам пізніше.

Я постарів, здоров'я моє зовсім погане. Не примушуйте мене чекати Ваших листів. Скажіть мені, поки я ще існую на цьому світі, чим я можу бути корисний Вам. Користуйтеся мною так, як мають право користуватися послугами старшого брата чи давнього друга.

Наші справи й далі процвітають. Доведіть, що Ви не змінилися у ставленні до мене, до нас, до нашого дому. Ви це доведете, якщо просто напишете, чим ми Вам можемо бути корисні. Ніщо мене так не втішить, як думка, що я можу прибрати з Вашого шляху терни, печалі, труднощі.

Порівняно зі мною — в січні мені буде 70 років — Ви ще молоді. Використайте ж усі можливості. Жити мені лишається недовго.

Та не треба про мене дуже турбуватися. Стан мого здоров'я, як у більшості людей мого віку: хвороби, недуги, які роблять неможливою працю й змушують усе диктувати, навіть листи Вам, тій, кому я так любив писати без посередників. Робить це Алліон. Він допомагає мені як секретар. Ви його бачили в Парижі. Він, скоріше, один з моїх синів, ніж службовець.

До Вас, звичайно, вже дійшла звістка, що бідний Іван Тургенев помер 4 вересня. Протягом 15 місяців він страшенно страждав.

Ви чудово розумієте, що я мушу розповісти Вам про тисячу речей. Мій син поділяє мою радість, коли бачить Ваші листи...

Якщо Ви можете повернутися до Франції — поспішайте. Ви знайдете нас — мою дружину, мого сина і мене, — сповненими тих самих почуттів до Вас.

В кінцевих рядках Етцель додає, що якби в нього був такий секретар, як вона, талановита людина, він спробував би ще що-небудь написати.

Лист застав Марію Олександрівну в глухому селі Сергієвському, за сорок верст від Ставрополя, куди її чоловіка перевели управителем удільного маєтку. У відповіді письменниці Етцелю (від 23 вересня 1883 р.) сергієвські враження переплітаються із ставропольськими, змальовується невесела картина: дикі солончакові степа, маленьке сонне містечко, де є аптека, лікар, пошта, але від якого до найближчої залізничної станції — шістдесят верст.

«Я живу зовсім самотно і єдине, чого я хочу, — залишитися непоміченою... Я відчуваю, що в моєму житті утворилася порожнеча, якої ніщо не може заповнити. Ви знаєте, я завжди заробляла собі на життя своєю працею, і нема потреби Вам казати, що будь-яке інше існування, яке б воно не було, не може дати мені задоволення».

Інших листів Марка Вовчка до Етцеля періоду 80-х років, очевидно, не збереглося, але його відповіді, представлені досить повно в архіві письменниці, дозволяють простежити до кінця історію їхніх взаємин.

Етцель наполегливо запитує, які причини змусили її залишити Петербург і припинити листування. Він не може збагнути, чому вона відмовилася від свого літературного імені і чому він мусить адресувати свої листи якомусь Чмутову: «Хіба в Росії не знають, що Ви за багато років виконали всі переклади Жюльє Верна і що ми, з другого боку, використали для нашої дитячої бібліотеки багато Ваших праць? Невже справді неможливо вести вільне листу-

вання?» Разом із тим йому здається, що причиною незлагоди між ними та її тривалого мовчання є, певною мірою, І. С. Тургенев, бо він «твердив, що ім'я, під яким Ви писали в Росії, не повинно фігурувати тут і що я мушу ставити на книжках ім'я, під яким Ви відомі у Франції. І це було приводом до маленької сварки між нами».

Етцель наполягає, щоб вона знову взялася за перо й перекладала для нього свої твори, а він, поки живий, буде їх видавати, хай навіть в адаптованому, доступному для французьких читачів вигляді, щоб незнані звичаї, які вона так чудесно змальовує, не здавалися їм загадкою чи ребусом. Але вона мусить поспішати. Сили у нього не так уже й багато. «Ах, любя Марі, якби хоч ці останні роки не були змарновані, якби Ви тільки допомогли мені використати їх для Вас — ще багато чого можна було б зробити!»

Давній друг готовий її всіляко підтримувати — він регулярно надсилатиме їй невеликі суми, він оплатить працю переписувача, будь-які видатки візьме на себе — аби лиш вона працювала! І Етцель висилає на адресу таємничого Чмутова кожні три-чотири місяці грошові перекази разом з партіями нових книжок і комплектами «Журналу виховання й розваги», на обкладинці якого серед імен постійних авторів незмінно стоїть ім'я Марка Вовчка.

Гроші, що їх вона одержувала від Етцеля, були нею зароблені. Це була незначна частина гонорарів, на які вона мала право як фактичний співавтор «Марусі» та «Слизького шляху» — творів, які часто перевидавалися й принесли Етцелю прибутки. В той же час ми аж ніяк не беремо під сумнів його безкорисливу дружбу, шире бажання полегшити життя письменниці.

Етцель радить їй перекласти «В глушині» — її останній роман, який подобався Тургеневу, підготувати збірку творів для видання французькою мовою. Все це він випустить без затримки.

Під впливом його наполегливих порад і прохань Марко Вовчок знову береться до роботи — перекладає на французьку свою повість «Глухе містечко».

6 жовтня 1884 року Етцель підтверджує одержання 109 сторінок її рукопису, а потім, на превеликий його подив, вона знову замовкає на кілька місяців.

Арешт Богдана Марковича в листопаді 1884 р. в Ростові-на-Дону, турботи, роз'їзди, побачення в тюрмах з революціонером-сином, якому загрожує обвинувачення в тяжкому державному злочині, і її власна тривала хвороба — все це надовго припиняє літературну

діяльність Марка Вовчка, що була відновилася.

Етцель, довідавшись про її нове щастя, посилає Богданові в тюрму підбадьорливі листи, повідомляє про нього російським політичним емігрантам, які шлють послання невідомим друзям, ув'язненим у Ростовському тюремному замку: «Дорогі товариші на далекій батьківщині! ...Незважаючи на те, що ми одне одного ніколи не бачили, хай ці рядки зміцнять наше братерство. ...Працюймо ж і далі разом для спільної справи, знаючи, що на берегах Дону й на берегах Сени наші серця, молоді й старі... палають ненавистю до тих самих ворогів, палають однією рішучістю йти до нашої спільної мети...»

У своїх останніх листах Етцель запевняє «любю Марі», що, якби не хвороба, він знову став би її французьким співавтором, що навряд чи знайдеться ще людина, яка творчо так розуміла б її, багато в чому поділяла її почуття й погляди... Він радить їй виступити із своїми спогадами, гарантуючи на цій ниві неодмінний успіх.

Повідомлення з Парижа про смерть в Монте-Карло 18 березня 1886 року П'єра-Жюля Етцеля поставило крапку в історії їхньої двадцятирічної дружби.

В останні роки життя Марко Вовчок, що не втрачала зв'язків з паризькою видавничою фірмою, яку очолював Жюль Етцель-молодший, зробила спробу здійснити давню мрію про видання своїх творів у Франції. В паперах письменниці збереглися незавершені рукописи французьких перекладів роману «В глушині», повісті «Червоний король», казок та ін. Можна припустити, що переклади деяких творів Марка Вовчка, виданих у Франції на початку ХХ століття, були виконані з її відома та за її участю.

Ділові й дружні взаємини Марка Вовчка з Етцелем виходять за межі вузько літературних і тим більше особистих інтересів двох людей, що симпатизували одне одному. Етцель запалив її на перекладацьку працю, в результаті якої була створена силами самої письменниці та її численних співробітників — перекладачів і видавців — велика бібліотека перекладних книжок, на яких виховувалися покоління юних читачів Росії.

Важко переоцінити культурно-освітнє значення перекладацької та редакторської діяльності Марка Вовчка. Невтомна пропагандистка зарубіжної літератури в Росії, вона зробила вагомий внесок у міжнародний обмін духовними цінностями.

Ленінград.